

'WAT IK ZIE, BEGEER IK'

OVER DE SPAANSE COMEDIA ONDER DE PORTUGESE JODEN VAN AMSTERDAM

H.den Boer

Ha mais hum sugeito que deu em perguntar
a todos os que topava, Vm, sabe representar,
& chegou a tanto a sua curiosidade,
que a te niso empregou hum frade;
& em coucluzaó se ouver Comedia que ver,
irá 6 leguas a pe, por naó a perder.

(Er is ook een heer, die ieder die hij op zijn pad vond,
vroeg of hij de kunst van het acteren verstond.
Hij wilde dat zo graag te weten komen,
hij heeft zelfs een frater aangenomen.
Kortom, mocht men ergens een Komodie vertonen,
dan zal hij 6 mijl lopen om haar bij te wonen.)

Het *Cantar* dat Jacob Torres in 1697 (1) ter gelegenheid van een feest maakte, laat weinig twijfels bestaan over de toneelverslaving bij een van de feestgangers. Deze man, een Portugese Jood uit Amsterdam, was naarstig op zoek naar acteurs, schakelde daarbij een frater in, en was zelfs bereid 33 kilometers te lopen om maar een toneelstuk bij te kunnen wonen.

Manuel Henriques, die in deze verzen bezongen wordt, zal zoals de andere leden van de 'Portugese natie' te Amsterdam, wel op Vloenburg of in de Anthonies Breestraat gewoond hebben. Misschien ook, zoals de beter gesitueerden, in de Weesperstraat, Nieuwe Herengracht, Nieuwe Keizersgracht of Nieuwe Prinsengracht (2). Ver hoefde hij in elk geval niet te lopen naar het pakhuis op Vloenburg dat Francisco Rodrigues Henriques op 2 januari 1696 voor zes weken van Abraham Serrano had gehuurd 'omme de comedye daarin te speelen'. Uit een akte van 1707 weten we bovendien dat een aantal liefhebbers van de Spaanse *comedias* al sedert 9 jaar gewoon waren voorstellingen te geven op elke woensdag, wanneer er in de Stadsschouwburg niet werd gespeeld (3). Als dat naar de zin van Manuel Henriques te weinig was, kon hij altijd nog de voorstellingen in de schouwburg, op de Keizersgracht, bijwonen: ook daar werden gedurende de gehele zeventiende eeuw talloze Spaanse komedies opgevoerd, zij het dan in Nederlandse vertaling (4). Ook als hij die taal niet verstond kon Henriques voldoende spektakel beleven in de opvoeringen van de *comedias*.

Over de populariteit van het toneel onder de Portugese Joden is, vooral door de bijdragen van Henry V.Besso en J.S.de Silva Rosa, inmiddels het een en ander bekend (5).

De eerste toneelopvoering die wij kennen is die van de *Diálogo dos Montes*, geschreven door Paulo de Pina alias Rehuel Jessurun. Zij vond plaats in de synagoge van Beth Jacob op het Wekenfeest van het jaar 1624. Het stuk, een dichterlijk twistgesprek tussen de zeven voornaamste bergen van Palestina, is een lofzang op het geloof van Israël. Het

Doze
COMEDIAS

Las
*más Famosas, que hasta ahora
han salido à luz*

De los mejores, y más insignes Poetas.

PRIMERA PARTE.

Dedicada,

Al Magnifico Señor,

GIL LOPEZ PINTO.

EN COLONIA AGRIPINA.

En Casa, y à costa

de

Manuel Texera.

Año 1697.

wordt een 'auto mosaico' genoemd, in Joodse navolging van de 'autos sacramentales', de christelijke mysteriespelen die in Spanje en Portugal in kerken en op pleinen werden vertoond.

Een volgende verwijzing naar de beoefening van de toneelkunst onder de Portugese Joden is in een akte uit 1667 te vinden. Door deze akte weten wij dat een gezelschap, onder wie zich de dichter Daniel Levi de Barrios bevond, in een van Samuel Pereira gehuurd warenhuis een stuk opvoerde voor een publiek van meer dan 30 personen: tussen de toeschouwers waren overigens ook de kinderen van de toenmalige burgemeester van Amsterdam, Gillis Valckenier. Gedurende de laatste decennia van de zeventiende eeuw werd het culturele leven van de Portugese Joden van Amsterdam bepaald door de literaire 'Academies', een soort rederijkerskamers naar Iberisch model. Zij waren door verschillende schrijver, intellectuelen en kooplieden opgericht en stonden onder het beschermheerschap van de diplomaat Manuel de Belmonte. Het bloeiende literaire klimaat ten tijde van de 'Academia de los Sitibundos' en de 'Academia de los Floridos' die onder hun leden bekende Sefardische persoonlijkheden als Daniel Levi de Barrios, Joseph Penso de la Vega, Isaac Orobio de Castro en Jerónimo Nunes da Costa telden -om er maar enkelen te noemen-, heeft de literatuur van de Sefardische Joden bekend gemaakt. Afgezien van een uitgebreide ledenlijst is er echter weinig bewaard gebleven van het academische leven. Zo kennen wij van geen van beide *Academias* de statuten en weten wij ook niet hoe vaak hun leden bijeenkwamen. Enkele academische geschriften van De Barrios en Penso de la Vega zijn in druk verschenen, maar het overgrote deel van de literatuur van de academies is nooit gepubliceerd (6).

Het toneel schijnt deel te hebben uitgemaakt van de activiteiten van deze academies: met name het opvoeren van 'enigmas' (raadsels) wordt genoemd. Helaas is niet bekend welke andere toneelstukken opgevoerd werden. Van een aantal toneelspelen die door de Portugese Joden zijn geschreven is het mogelijk dat zij gespeeld werden. Zo is het voor D.Swetschinski aannemelijk dat de religieuze komedie *Contra la verdad no ay fuerça* van Daniel Levi de Barrios daadwerkelijk vertoond werd (7). Dit allegorische stuk is een eerbetoon aan de martelaars Abraham Athias, Jacob Rodríguez (Cáceres) en Rahel Núñez Fernández die in 1665 in Córdoba verbrand werden. Het viert de triomf van de Waarheid over Leugen en Wil, en werd specifiek voor een Portugees Joods publiek geschreven. Van de komedies die De Barrios in Brussel had geschreven is moeilijker te zeggen of zij in Amsterdam werden gespeeld: in hun navolging van de populaire 'comedias de capa y espada' ('mantel- en degencomedies') onderscheiden zij zich, ook in kwaliteit, nauwelijks van hun Spaanse voorbeelden. De verschillende comedietas of kleinere stukken die de dichter voor bijzondere gelegenheden of voor de verschillende religieuze verenigingen van Talmud Torah maakte, zijn erg kort, werden vermoedelijk maar eenmaal opgevoerd en waren bestemd voor een zeer beperkt publiek.

In 1699 werden twee komedies gedrukt, die waarschijnlijk ook op de planken gebracht zijn: de *Comedia famosa de Amán y Mordochay* en de *Comedia famosa dos sucessos de Jahacob e Essau*, beide bedoeld voor de viering van het Poeriemfeest (8). Door wie de werken geschreven zijn is niet bekend. De Spaanse *Comedia de Amán y Mordochay* is het werk van

'een talent uit Hamburg', en werd door de uitgever Isaac van Abraham Cohen de Lara aangepast om gespeeld te kunnen worden. Het Spaans wordt enigszins ontsierd door de veelvuldige lusitanismen die erin voorkomen, terwijl aan het slot, zoals J.A. van Praag signaleerde, een curieuze groet voorkomt: 'queda sano', die in het Spaans niet gebruikt wordt en een letterlijke vertaling van de jiddische groet 'Bleib gesund' moet zijn (9). De Portugese *Comedia de Jahacob e Essau* is beter geschreven en bevat volgens Van Praag af en toe poëtische verzen. Zij moeten geschreven zijn door een literair geschoolde en erudiete schrijver.

Toch zijn de zojuist genoemde Sefardische komedies waarschijnlijk niet het hoofdrepertoire van het door de Portugese Joden bijgewoonde toneel geweest. In de aangehaalde akte van 1707 wordt gesproken van Spaensche Comedien: de toneelspelen die in hun mengeling van komische en tragische elementen en door hun indrukwekkende mise en scène een onweerstaanbare aantrekkingskracht op het publiek hadden. "Kunstgrepen, het opkomen en weggaan, het zich verschuilen, vermommingen, twisten en duels, de grappen en de zottigheden, het geven van panden, het uitblazen van de lichten, de climax in list, verraad, bedrog en tragiek", zegt Joseph de la Vega ervan: hij vergelijkt de komedies op een typisch barokke manier met het beurswezen (10). Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de komedies die op het Iberische schiereiland zo geliefd waren en bovendien in Nederland vertaald en vertoond werden, ook een enthousiast publiek vonden onder de Portugese Joden van Amsterdam. Temeer, daar van hen bekend is hoezeer zij in het algemeen aan hun Iberische cultuur gehecht waren. Enkelen van hen, Jacob Baroque en Athias, waren bekende vertalers van Spaanse komedies. Hoezeer de Sefardische Joden in hun smaak het Iberische publiek volgden, blijkt wel uit de verzameling *comedias* die in 1726 in Amsterdam verscheen (11). Ondanks hun bijbelse en historische onderwerpen zijn de stukken, evenals hun auteurs nog zeer katholiek. De bundel bevat slechts één stuk van de Sefardische Antonio Enríquez Gómez. In de overige elf werken van o.a. Lope de Vega, Calderón de la Barca en Juan Bautista Diamante valt alleen een voorkeur voor de wat 'zwaardere' onderwerpen te bespeuren: misschien wel bepaald door de vrees voor mogelijke kritiek op de lichtzinnigheid en ijdelheid van de Spaanse komedie.

Er bestonden namelijk bezwaren tegen de toneelopvoeringen van de Portugese Joden. Van de kant van de Amsterdamse bestuurders berustten deze bezwaren op een mogelijke bedreiging van het monopolie van de Stadsschouwburg. De opbrengsten van de opvoeringen in de schouwburg waren bestemd voor de armenzorg en daarom werd het de Portugese Joden -zoals ook anderen- niet toegestaan om zelf toneelvoorstellingen te houden: zij zouden daardoor de schouwburg niet meer bezoeken en dus voor minder inkomsten zorgen. Bovendien bleken ook andere dan Joodse toeschouwers de opvoeringen van de Portugese Joden bij te wonen (12).

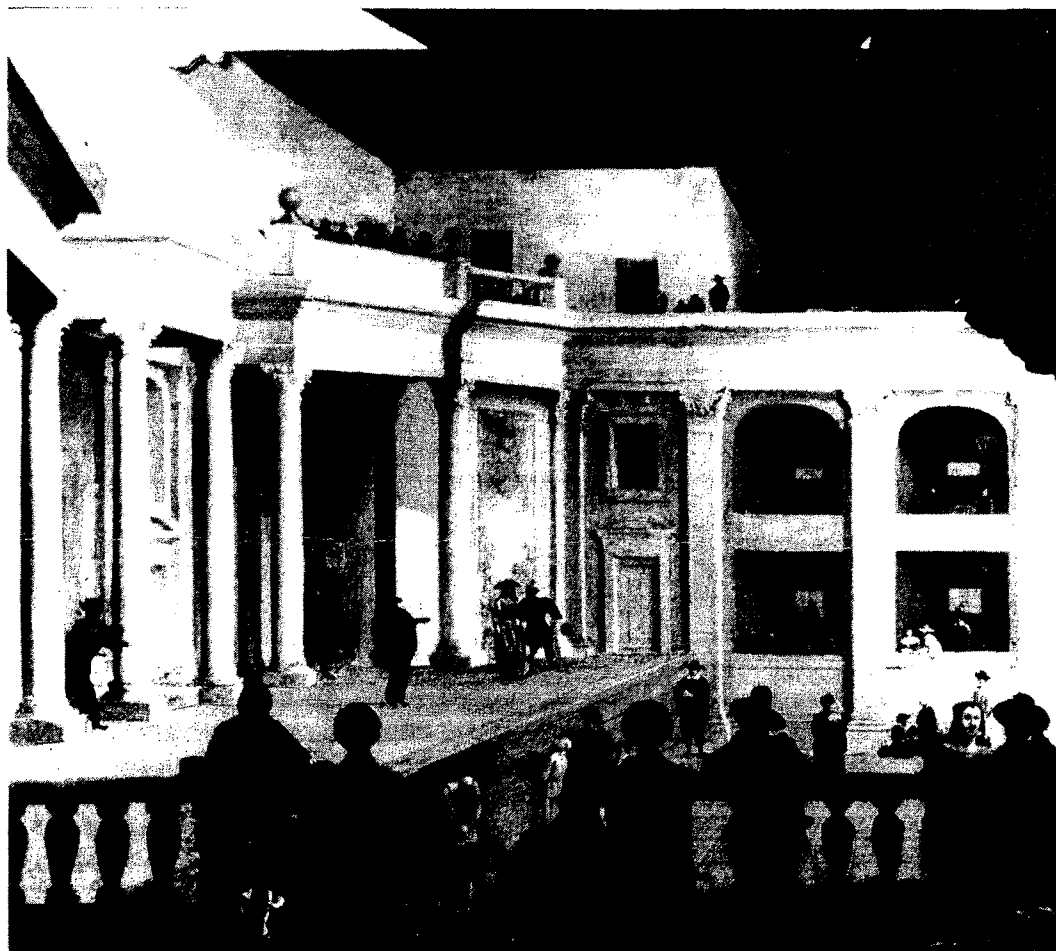
Over de houding van de Mahamad ten opzichte van het toneel is ons aanzienlijk minder bekend. Ik geloof niet dat wij moeten aannemen dat er bij hen Talmoedische bezwaren bestonden tegen het toneel: daarvoor waren de Sefardische Joden te zeer in aanraking geweest met de hen omringende cultuur (13). De enige uitspraak die we van het bestuur van Talmud Torah kennen omtrent het theater betreft het verbod op voor-

stellingen in de Synagoge in 1632, naar aanleiding van de opvoering van de *Diálogo dos Montes*. Dat men de synagoge niet de geëigende plaats vond voor toneelvoorstellingen, hoe vroom deze ook mochten zijn, lijkt mij begrijpelijk: ik geloof echter niet, dat het toneel zelf ermee veroordeeld werd. Was men bijvoorbeeld niet trots op het Hebreeuwse toneelstuk *Asire ha Tikwah*, geschreven door de zeventienjarige Joseph Penso de la Vega? En in het genoemde Poeriemspel over Jacob en Ezau lezen wij in de opdracht van de uitgevers aan Manuel de Belmonte: "De kunst van het toneel stond in zo een hoog aanzien dat de Grieken en Romeinen beroemd waren in haar verzen en de Hebreeuwse natie vermaard in haar metra. En ofschoon de verzen die wij UEd. aanbieden wat taal betreft in kwaliteit onderdoen, zo winnen zij in verdienste door hun onderwerp, dat Heilig is, en omdat zij in onze moedertaal geschreven zijn" (14). De *Comedia de Jahacob e Essau* heeft dan ook, evenals de *Comedia de Aman y Mordochay* de schriftelijke toestemming van de Mahamad gekregen om gedrukt te worden.

Of de voorstellingen van de Spaanse comedies ook op de goedkeuring van de Mahamad konden rekenen, valt te betwijfelen. Vooral de comedies van 'mantel en degen' lijken aanleiding gegeven te hebben tot bezwaren: met hun schermutselingen en duels, hun veelvuldige identiteitswisselingen en amoureuze intriges zijn zij te vergelijken met de blijspelen die tegenwoordig volle zalen moeten trekken. En hoewel ook bij deze frivole comedies het uiteindelijke doel de lering was, werd het vermaak er nimmer in verwaarloosd.

De houding van de Mahamad tegenover andere kunstuitingen kan ons misschien op een spoor brengen voor wat de comedies betreft. Zo is bekend dat de verzen van de dichter Daniel Levi (Miguel) de Barrios al verschillende malen door de leiders van de Portugese gemeenschap bekritiseerd waren en de verspreiding van enkele van zijn werken verboden (15). Behalve dat De Barrios werd verweten, dat hij in gedichten aan de Spaanse en Portugese edelen de Inquisitie roemde en het christelijk geloof prees, nam men hem kwalijk dat hij een poëtische versie van de Torah wilde maken. Het meest opvallend is echter dat de Mahamad de liefdespoëzie van de dichter als 'obsceen' en 'wellustig' beschouwde en hem zelfs het toekennen van goddelijkheid aan de heidense goden van de Griekse mythologie had kwalijk genomen. Ook een schrijver als Joseph Penso de la Vega schijnt felle kritiek te hebben gehad op zijn *Vida de Adán*, dat dan ook niet is gedrukt (16).

In artikel 37 van de reglementen van de drie verenigde gemeentes van 1639 was namelijk vastgelegd dat er door de leden geen werk gedrukt of in omloop gebracht mocht worden zonder de schriftelijke toestemming vooraf van de Mahamad. Werken die ondanks een verbod op publikatie toch verspreid werden, konden in beslag worden genomen. Van Daniel Levi de Barrios bestaan enkele werken die volgens de titelpagina in Antwerpen of Brussel waren gedrukt, maar in werkelijkheid uit Amsterdam afkomstig zijn (17). Zij zijn opgedragen aan Spaanse beschermheren die in de Zuiderlijke Nederlanden verbleven. De fictieve drukplaatsen zijn mogelijk bedoeld geweest om de boeken beter in Iberische kring te kunnen verspreiden, maar zij kunnen even goed bedoeld zijn om de censuur van de Mahamad te omzeilen. Werken die buiten Amsterdam werden gedrukt konden immers moeilijk in beslag genomen worden. Ook van andere schrijvers, zoals Joseph Penso de la Vega en Manuel de León, vallen

Olieverf door H.J. van Baden

Toneelvoorstelling in de schouwburg aan de Keizersgracht (±1650)

werken aan te wijzen die zogenaamd in België waren gedrukt. Zij zijn evenwel, net als die van De Barrios, afkomstig van Amsterdamse, Sefardische drukkers (18).

Op zoek naar eventuele andere fictieve drukken ben ik twee bundels met Spaanse komedies tegengekomen, die in 1697 en 1704, respectievelijk te Keulen en Brussel, verschenen zijn (19). Beide werken zijn gedrukt door Manuel Texera Tartaz, ongetwijfeld een drukker uit Amsterdam. De in Keulen verschenen bundel is opgedragen aan Gil López Pinto. Gil López Pinto was de christelijke naam van Abraham de Pinto, een van de stamvaders van de beroemde en zeer vermogende De Pinto-familie, en is ook later door verschillende nakomelingen gebruikt (20).

De Comedias uit Brussel zijn opgedragen aan Don Manuel de Belmonte, 'Baron van Belmonte, Paltsgraaf van het H[eilige].R[omeinse].R[ijk]. en Resident van Zijne Majesteit Karel III bij de Machtige Hoogheden de Heren Staten Generaal, enc, etc.". De werken zijn dus opgedragen aan twee van de rijkste Portugese Joden uit Amsterdam, die bovendien bekend stonden als beschermers van de kunsten. De randlijsten en vignetten van beide boeken zijn dezelfde als die welke wij in andere -Sefardische drukken uit Amsterdam tegenkomen, en tenslotte geeft de ondertekening van de opdracht aan Belmonte, in Amsterdam, er alle aanleiding toe om aan te nemen dat zij in die stad gedrukt zijn.

Ik vermoed dat de Comedias zogenaamd in Keulen en Brussel gedrukt zijn om eventuele bezwaren van de kant van de gemeenschap te ontwijken. In de opdracht aan Gil López Pinto valt namelijk te lezen: "Handelingen worden niet alleen beoordeeld naar hun uiterlijk voorkomen, maar ook gemeenten naar hun bedoeling: want al maakt hun voorkomen ze dikwijls twijfelachtig, hun bedoeling bestempelt ze tot eerbaar. Wie de inspanning van UEd. heeft gezien in de zorg voor deze Toneelspelers, zou gemeend hebben dat het UEd. om tijdverdrijf en vermaak te doen was. En wie wist hoe UEd. zich zoveel moeite getroostte om hen met Uw bescherming bij te staan, zal denken dat UEd. daarin Uw vrijgevigheid volgde, die dit eerbaar tijdverdrijf aanmoedigt: niet om zijn voorkomen van vermaakt, maar om het voorbeeld dat het geeft. En omdat dit het enige oogmerk is van deze Comedias, voelde ik mij verplicht hiervoor UEd. dit boek op te dragen: zodat wie zich in zijn lectuur verpoost, weet, dat het voortkwam uit een deugd en niet ontsproten is aan de wens tot vermaak."(22)

De opdracht verschaft ons heel wat informatie. Zij lijkt geschreven als een verweer van de drukker tegen het impliciete verwijt dat de komedies ledig tijdverdrijf bieden. Daarom richt hij zich tot Gil López Pinto, in wie wij een beschermer van toneelspelers leren kennen. En hoewel de komedies van deze bundel voor lectuur bestemd zijn, wekt de opdracht de indruk dat soortgelijke stukken ook werden opgevoerd door de spelers waarover Manuel Texera Tartaz het heeft.

De twaalf toneelspelen die de bundels elk bevatten, vormen een verzameling bekende werken van beroemde Spaanse schrijvers van die tijd en wijken in keuze en voorkeur niet noemenswaardig af van de komedieverzamelingen die in Spanje en Portugal verschenen. Zij bevatten slechts één stuk van de Sefardische dramaturg Antonio Enríquez Gómez, die volgens Kayserling in Amsterdam gewoond zou hebben (22) -en dan nog alleen als wij, met I.S.Révah, mogen aannemen dat hij en Fernando de Zárate één en dezelfde persoon geweest zijn (23).

De verschijning van de twee toneelverzamelingen moet mijns inziens beschouwd worden tegen de achtergrond van het culturele leven aan het eind van de zeventiende eeuw, de tijd van de literaire academies. D.Swetschinski brengt de Iberisch geïnspireerde culturele activiteiten uit die periode in verband met de toegenomen immigratie van Spaanse Joden uit Spanje en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw en met de 'aristocratisering' onder de Sefardische kooplieden van Amsterdam (24). Eenmaal tot welstand gekomen waren zij op het eind van de zeventiende eeuw op zoek naar aanzien en status. Swetschinski laat dit zien aan de hand van de carrières van Jerónimo Nunes de Costa, alias Moseh Curiel, vertegenwoordigers van de Koning van Portugal: van Antonio Lopes Suasso, Baron van Auvergne en geldschieder van de Spaanse Koning en van Willem III; en natuurlijk van Manuel de Belmonte. Hij geeft een treffende beschrijving van hun (wereldse) aspiraties en beschouwt ook het literaire leven van de Academia DE LOS Sitibundos en de Academia de los Floridos -die door hun actief gesteund werden- als 'oefeningen in aristocratisch leven'.

Misschien valt ook de censuur van Talmud Torah tegen deze achtergrond beter te verklaren. De academies waren immers de enige organisaties van Portugese Joden die buiten de activiteiten van de gemeenschap omgingen. Moest de Mahamad niet af en toe waarschuwen tegen een werelds leven van luister en weelde dat een veronachtzaming van de Studie der Wet kon betekenen en het leven van de synagoge op het tweede plan stelde?

Noten

De titel is ontleend aan de komedie *Cuántas veo, tantas quiero* van Sebastián de Villaviciosa en Fernando de Avellaneda.

- 1 Het bedoelde Cantar is een eenbladsdruk die zich in de Bibliotheca Rosenthaliana (sign. Ebl C-88) bevindt. Volgens handgeschreven aantekeningen in de marge werd het lied in 1697 te Amsterdam vervaardigd door 'Jacob Tores': (vert. HdB9).
- 2 M.H.Gans, Memorboek, Baarn, 1977, p. 29.
- 3 Beide aktes worden door Besso en Da Silva Rosa genoemd. Zie noot 5.
- 4 J.A.van Praag, *La Comedia Espagnole aux Pays-Bas au XVIIe et au XVIIIe siècle* (diss.), Amsterdam, 1922.
- 5 Henry V.Besso, Dramatic literature of the Sephardic Jews of Amsterdam in the XVIIth and XVIIIth centuries, New York, 1947, J.S.da Silva Rose, 'De Joden in de Schouwburg en in de Opera gedurende de 17e en 18e eeuw', in: De Vrijdagavond I (1925), pp. 313-316 en 328-329.
- 6 D.Swetschinski, The Portuguese Jewish Merchants of seventeenth century Amsterdam: a social profile (diss.), Brandeys University, 1980, pp. 536-542.
- 7 Swetschinski, op. cit., pp. 521-526. Het is mogelijk dat de komedie is opgevoerd door het gezelschap dat in de aktie van 1667 wordt genoemd. Deze akte bevindt zich in het Gemeente Archief van Amsterdam (NA 3580). Exemplaren van Contra la verdad no ay fuerza

- bevinden zich in de bibliotheek van Ets Haim (sign. 20E62) en in de Bibliotheca Rosenthaliana (sign. 19C3).
- 8 Exemplaren van beide Comedias bevinden zich in de Bibliotheca Rosenthaliana (signn. Ros 20G23 en Ros 20G22).
 - 9 J.A.van Praag, 'Dos comedias sefarditas', in: Neophilologus XXV (1940, pp. 12-14 en 93-101).
 - 10 Joseph de la Vega, Confusion de confusiones, inl. en toel. Dr. M.F.J.Smith, vert. Dr. G.J.Geers, 's-Gravenhage, 1939, pp. 73 en 150.
 - 11 Comedias nuevas de los mas celebres Autores, y realizados Ingenios de Espana, Amsterdam, a costa de David Garcia Henriquez, 1726, 4°. Drie exemplaren van deze (zeldzame) komedieverzameling bevinden zich in de Biblioteca Nacional van Madrid (signn. R 10.914, R. 12.953 en T 10.805).
 - 12 Sival Rosa, op. cit., p. 328.
 - 13 Vgl. Besso, op. cit., p. 26, Silva Rosa, op. cit., p. 313.
 - 14 Comedia famosa dos successos de Jahacob e Essau, p. [3].
 - 15 I.S.Revah, 'Les écrivains Manuel de Pina et Miguel de Barrios et la censure de la communauté Judéo-Portugaise d'Amsterdam', in: Otzar Yehude. Tesoro de los judíos sefardies 8 (1965), pp. LXXIV-XCI.
 - 16 Vega, op. cit. (inl. van Dr. M.F.J.Smith), p. 17.
 - 17 Enkele voorbeelden van deze fictieve drukken: Libre Alvedrio y Harmonia del Cuerpo por Disposicion del Alma, Bruselas [Amsterdam], Baltasar Vivien [David de Castro Tartaz], 1680: Sol de la Vida, Amberes [Amsterdam], Jacob van Velsen, 1679, Jacob van Velsen was een Amsterdamse drukker. De zogenaamd in België uitgegeven werken hebben er aanleiding toe gegeven te veronderstellen dat De Barrios ook na zijn komst te Amsterdam naar België bleef reizen. Dat van regelmatige bezoeken aan de Zuidelijke Nederlanden na 1665 geen sprake kon zijn, heeft I.S.Révah (op. cit.) als eerste aange-toond.
 - 18 Alle 'Belgische' drukken van Joseph Penso de la Vega zijn in Amsterdam gedrukt. Voorbeelden: Rumbos peligrosos, Amberes [Amsterdam, Jacob de Córdoba], 1683 (exemplaar in Ets Haim sign. 15E30): Discursos academicos, Amberes [Amsterdam, Jacob de Córdoba], 1685 (exn. Cassuto 663 in Bibliotheca Rosenthaliana en in KB Den Haag 480L14): Ideas posibles, Amberes [Amsterdam], 1692 (ex. in Ets Haim sign. 2G22). Vgl. inl. van Smith in Vega, op. cit., pp. 17-18.
Het werk Triumpho lusitana van Manuel de León dat volgens de titelpagina in 1688 in Brussel werd gedrukt, is ook afkomstig uit Amsterdam. Exemplaren: Cassuto 177, 488 en 1338 (Bibl. Ros.). De 'fictieve' drukken uit Amsterdam verdienen een studie apart, waarmee ik momenteel bezig ben.
 - 19 Doze comedias. Las mas famosas, que hasta aora han salido a luz, Colonia Agrippina [Amsterdam], en casa y a costa de Manuel Texera, 1697, 4°. Bevat werken van Manuel Freyre de Andrade, Mira de Amescua, Juan de Matos Frago, Francisco de Rojas, Agustín Moreto, Pedro Calderón de la Barca, Diego Jiménez de Enciso, Luis Vélez de Guevara, Francisco de Leiva Ramírez de Arellano en Antonio Coello. Exemplaren: Den Haag KB, sign. 758E20 en Amsterdam UB sign. 2007 B 24.
Comedias escogidas de diferentes libros. De los mas celebres, e insignes poetas. Bruselas, Manuel Texera Tartz, 1704, 4°. Werken

van Agustín Moreto, Juan de Matos Fragoso, Antonio de Solés, Fernando de Zárate [Antonio Enríquez Gómez?], Francisco Bances Cándam, Luis Vélez de Guevara en Francisco de Rojas. Exemplaren: Madrid, Biblioteca Nacional, sign. T 23.401 en Londen, British Museum, signn. 11725 d. 15 en 87 c. 6.

Beide werken worden niet door Kayserling (zie noot 22) genoemd.

- 20 Welke telg van het de Pinto-geslacht hier bedoeld wordt, ben ik niet te weten gekomen. Zie: Jac. Zwarts, Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland, Zutphen, 1929, pp. 88-117.
- 21 Doze comedias, p. [3].
Welke drukker onder de naam Manuel Texera (Tartaz) schuil gaat is mij niet bekend. Het zou de zwager van David de Castro Tartaz, Samuel Texera Tartaz, kunnen zijn. Even goed is aan te nemen dat de naam een alias is van een andere Portugees-Joodse drukker, temeer daar de drukplaatsenook al gefingeerd zijn.
- 22 Meyer Kayserling, Biblioteca espanola-portuguesa-judaica, Strasbourg, 1890, p. 49. Ik heb tot nu toe niets kunnen vinden over een (langer) verblijf van Enríquez Gómez te Amsterdam. Als hij er gewoond had, zouden er, neem ik aan, wel werken van hem gedrukt zijn.
- 23 I.S.Revah, 'Un pamphlet contre l'Inquisition de Antonio Enrique Gomez', Révue des Etudes Juives, 4e serie, I, CXXI (1962) pp. 81-168.
- 24 Swetschinski, op.cit., pp. 536-559.

